

Az irodalmi mítoszteremtésről

About creating myths in the literature

Hetényi Zsuzsa egyetemi tanár, az MTA doktora

ELTE BTK Szláv Filológia Tanszék

hetenyi@elte.hu

Initially submitted Sept.30, 2019; accepted for publication Oct. 29, 2019

Abstract

Myths in literature are created by the authors, or in other words, they are secondary products. Since the beginning of the 20th century, this phenomenon is closely related to the general state of the world, the technical and scientific development, the loss of orientation in values and future structures, and the reorganization of the world. The present study makes a difference between conceptualization of mythological motifs of whatever general nature and the literary creation of myths in its three *options*.

Kulcsszavak: mítoszteremtés, orosz mítoszkutatás, neomitologizmus, ciklikus idő, lineáris idő, Nabokov, Joyce

Keywords: creation of myth, Russian myth studies, neomythologism, cyclical time, linear time, Nabokov, Joyce

Az irodalmi mítoszteremtésről

James Frazer úgy vélte, hogy a mítoszok visszavezethetők a beavatási szertartások, rítusok és a naptári ünnepek rendszerére, és elméletét huszonhat kötetnyi néprajzi anyagon bizonyította.¹ Ő csak egyike annak a sok mítoszzal foglalkozó tudósoknak, akik a folklór, a néprajz és a filozófia felől közelítve más és más meghatározását adják ennek a fogalomnak. A *mítosz* elsődleges jelentésében kollektív alkotású ősi irodalmi történetrendszer, amely a világ eredetét és a tapasztalati világot foglalja hiedelmeken is alapuló elbeszélésekbe.² Ezeket közös elemek és alakok fűzik össze logikus rendszerbe, de ezt a logikát csak a beavatottak értik. Ez vonatkozik a mítoszt és a tapasztalati világot összekötő rítusokra is, amelyeknek

¹ Frazer, J.G.: *Az aranyág*. [The Golden Bough, 1890] Ford. Bodrogi Tibor, Bónis György. Bp., Gondolat, 1965. Azóta még öt kiadása volt.

² A *mítosz* szó a modern korban már sokjelentésű, az egykor hiedelmekre utalva jelenhet megalapozatlan vagy éppen túlzottan felnagyított információhalmazzal is. A görög mítoszokkal aligha vethető egybe az 1960-as évek Nagy Generációjának vagy a Beatlesnek a mítosza (vagy inkább kultusza). Létrejöhét egy rockopera vagy egy jó iskola mítosza is, az utóbbi szókapcsolatban akár negatív jelentéssel (nem valós hírnév). Hasonló változás történt a rítus szó használatában, beszélhetünk kialakult családi vagy napirendi rítusokról is, csupán a cselekvés pontos ismétlését értve ezen.

játékelvű és gyakran mágikus elképzeléseket megelevenítő gyakorlata a vallási szertartások elődje. Az európai teremtésmítoszok, az antikvitás mítoszai vagy az indán mítoszok sokban különböznek³

Modern közösségek is alkalmaznak hagyományokat felelevenítő rítusokat, így a szabadkőművesség vagy a népi játékok. A kultusz ősi istenimádó szertartásrendszere a vallási imádatban folytatódva jutott el a modern korig. Erősen kapcsolódik a kultúrához, ezen belül az irodalomhoz is, hiszen kultikus rajongás övez írókat, filmszínészeket, a kultusz teremti a modern celebeket. Ha a *mítosz* szó összes jelentését el akarnánk különíteni, sziszifuszi munkát vállalnánk magunkra – stílusosan egy görög mítosza hivatkozva. (A kultusz szociokulturális jelenség, elsősorban a kulturális antropológia, tágabban pedig a társadalomtörténet nyújt fogódzókat elemzéséhez, amelyben az esztétikai alapok helyett az irodalom intézményes és társadalmi jellegére helyeződik a hangsúly.)

Az orosz mítosz kutatás másik jelentős műve Meletyinszkijnek *A mítosz poétikája*, s a kései szovjet korszak hatalmas kulturális teljesítménye volt a *Mitológiai enciklopédia*.⁴

Az irodalmi mítosz teremtett vagy másképpen: megalkotott, másodlagos mítoszokat jelent. A 20. század elejétől megfigyelhető jelenség szorosan összefügg a világ akkori állapotával és a tudomány fejlődésével, a világvége-hangulattal, irány- és értékvesztéssel, az értékek és a világ átrendeződésével.

Az idő felfogása középponti helyet kap a mítoszelméletekben és a filozófiákban (világlátásban, világképben, világnézetben), hiszen ettől függ, hogy milyenek látjuk a múltat, a jelen és a jövőt, és benne magunkat. Egy keserű tapasztalat szülhet jövőre vonatkozó tanulságot az egyén életében, de a történelmi kutatások is azért gyűjtik és elemzik a múltból megszerzhető ismereteket, hogy abból a jelenre vonatkozó tanulságokat vonjanak le. Ha a történelmet csak egy hosszú számegegyesnek képzeljük, amelyen egymás után sorakoznak a nevezetes évszámok, meglehetősen bizonytalan érzés a jövőbe irányuló felére nézni. Ezt a bizonytalanságot csak fokozza Einstein relativitáselméletének az ismerete, valamint az ún. belső vagy szubjektív idő Bergson által leírt elmélete (*Idő és szabadság*, 1889), amely szerint az órákon azonosnak mért időegységeket nem egyformának érzékeljük – néha egy perc egy örökkévalóság, néha meg napok repülnek el perceként. Akár az emberiség történelme, akár a mi rövidke évszázadunk maradék évei izgatnak bennünket, szívesen bízunk magunkat a törvényszerűségekre.

A mítosz időfelfogása más. A mítosz a világ örök rendjéről szól, és e két szó már maga a biztos állandóság. Ennek az örök rendnek a kulcsa a ciklikus (körkörös) ismétlődések rendszere. Az örök visszatérés gondolatát fel lehet fogni tragikusan (egyfajta mókuseréknek vagy csapdának), ahogy az antiutópiák teszik, vagy vigasztalónak, az örök tavasz reménységének (történelmi kataklizmák utáni művek használják fel mint Ehrenburg a *Julio Jurenitő*ban). Vörösmarty az *Előszó* végén keserű ambivalenciával próbál vigaszt keresni, de a tavasz mint „hajfodrász” is csak felszíni, csalóka reményt jelent.

Az ógörög, a kínai és a maja mítoszok például egymást váltó, sokban hasonló világkorszakokat tételeznek fel, amitől számukra a jövő és a jelen nem vagy kevésbé volt ijesztő. Ehhez hasonló elméletek ma is születnek, de azok nem mítoszok, mert az ősi mítosz tartalmát legalább annyira hordozza az előadás módja, mint a történet maga. A történetek összefüggései, az ismétlések, a párhuzamok, a hasonlatosságok meghatározzák a mítoszt ismerő ember biztonságérzetét (ahogyan a kisgyerekek lelki egyensúlya számára

³ Néhány klasszikus mű a mítoszokról: Kerényi Károly: *Mi a mitológia?* Bp., Szépirodalmi, 1988; Graves, R.: *Görög mítoszok*. Ford. Szigyártó László. Bp., Európa, 1981; Graves, R., Patai, R.: *Héber mítoszok*. Ford. Terényi István. Bp., Gondolat, 1969.

⁴ Tokarev, Sz. (szerk.): *Mitológiai enciklopédia* I–II., Ford. Bárány György et al. Bp., Gondolat, 1988.

fontosak a mesék hármasszoros ismétlődései).⁵ A közös mítosz ismerete és elfogadása több ember hasonló gondolkodását alakította ki, ami rituális tevékenységgel egybefonódva olyan közösségeket hozott létre, amelyeknek hagyományai a világ, de akár a napok rendjét is otthonosan rendezték be.

A 20. század elejére a keresztény istenhitt sem volt egyértelmű fogódzó már úgy, ahogyan a középkorban. Logikusnak tűnik tehát, hogy a 20. század eleji európai történetfilozófiában, pszichológiában és irodalomban rendkívül erősen jelentkezik a ciklikus fejlődés elmélete. Mert ami egyszer megtörtént, megtörténhet megint. A megoldás persze nem a múltba való visszaköltözés vagy a menekülés az ókori tudatformákba. A filozófusok és a művészek mindössze nem fogadták el, hogy a 20. század összkomfortos, hanem keresték a jól ismert törvényszerűségeket, netán összefüggéseket. Ezt a keresést, ennek a berendezkedésnek az intellektuális (gondolati) és művészi módszerét nevezzük a 20. századi irodalomban mítoszeremtésnek, új mítoszeremtésnek vagy neomitologizmusnak. Meg kell különböztetnünk ezt a mítoszi motívumok feldolgozásától, bármilyen általános érvényű is (mint pl. Thomas Mann művében, a *József és testvéreiben*).

James Joyce *Ulysses* című óriásregénye fémjelzi az irodalmi mítoszeremtés egyik nagy iskoláját. A kb. 900 oldalas regény 18 óra 18 fejezetben elmondott körképe. A fejezetcímek az *Odüsszeia (Ulysses)* cselekményvázát adják meg. A mítoszalkotás mégsem abban merül ki, hogy a szereplők azonosíthatók egy-egy görög alakkal: Molly Pénélopéval, Stephen Dedalus Telemakhosszal, Bloom Odüsszeusszal, noha Stephen nem a fia. (Még a szirének is megtalálhatók egy bár felszolgálónőinek szerepében.) A regény nemcsak a 20. század Odüsszeiája, hanem egyben annak ironikus (az értékeket egyszerre állító és tagadó) ismétlése vagy folytatása. Stephen például kettős értelemben a Fiú: krisztusi értelemben (alakja körül sok a bibliai utalás) és freudi értelemben, az Ödipusz-komplexusában (újabb görög mítosz). A regény változatos eseményei közül ki kell emelnünk egy gyermek születését és egy temetést mint az idő körforgásának jellegzetesen mítoszi szimbólumait, amelyek egymás mellé állítva az újjászületést sugallják. Csatlakozik mindehhez a Nap egy napi körútjának képe, majd a Holdé, a mítoszok női szimbólumáé, később következik a Földanya, Ádám bűnbeesése, ehhez csatlakoznak katolikus latin imaszövegek (3. fejezet).

Az irodalmi mítoszalkotás egyik jellegzetes vonása az intertextualitás, hogy többféle forrásból merít, különböző mítoszokból és gondolatrendszerekből gyúrja össze a saját világát. Az intertextuális utalásokban, vendégszövegekben maguk a kulturális szövegek is alapanyaggá, feldolgozásra, átdolgozásra váró vagy arra alkalmas világrészekké válnak. „A történelem lidércnyomás. Várom, hogy felébredjek” – mondja Stephen Daedalus az *Ulysses*-ben.

A regényben felfedezhető olyan összefüggésrendszer is, amelyhez nem kell előzetesen megtanulni a görög mítoszokat, a Bibliát, az indiai és kelta-ír mítoszokat, meg az egész világirodalmat és az ehhez kapcsolódó korabeli filozófiát, Freudot, Nietzschét, Jungot, Bergson és a teozófia kozmológiai tanítását. Ha megfigyeljük, milyen fontos szerep jut a kulcsoknak, hányszor és hány értelemben bukkannak föl, érdekes gondolatmenetbe kapcsolódhatunk be. A kulcs jelent emberi függőséget, a titkok tudását, a birtoklást (lakását vagy emberét), jelzik a Kulcsok Szent Pétert és benne van a szó Kulch nevében (angolul: Keyes), aki városa kulcspozícióit tartja a kezében és emblémája két kulcs keresztben egy körben (a kereszt és a kör további többjelentésű szimbólumok). Ám a „kulcs” körüli asszociációs sor végén is Nietzsche, Goethe *Faustja*, Shakespeare és az Evangéliumok szövegei sejthetők. Az *Ulysses* szövege kimeríthetetlen, de mindenki annyit ért meg belőle, amennyi rá vonatkozik. A kulcsokat azért emeltem be könyvem címébe, mert a kulcsok nyitják a tudás kapuit. Ez az ősi képzet a gnosztikusok tanában merült fel gondolatrendszerbe

⁵ Mérei Ferenc, V. Binét Ágnes: *Gyermeklélektan*. Bp., Gondolat, 1970. 241–242. (további kiadások 2017-ig).

foglalva, akik a „fenti” tökéletes és fényes világ eléréséhez a tudás egyes szféráin keresztül képzeltek el az utat, és önmaguk és tudásuk tökéletesítésével a szférák közti átjárókhöz reméltek tudáskulcsokat szerezni.

A szerzői mítosz módszerével keletkeznek az antiutópiák és a fantasztikus regények egy része, főleg a jövőbe tekintők, ahol új fogalmakból és reáliákból szövődnek neomitológiai rendszerek. Ilyen például az Egységes Állam egyházi jellegű szertartásai Zamjatyin *Mi* (1920) című regényében, amely a két nagy 20. századi antiutópia, Aldous Huxley *Szép új világ* (1931) és George Orwell *1984* című regényének mintája volt.

Az irodalmi mítoszeremtés harmadik útját jelentik azok a mitopoétikai módon megalkotott művek, amelyek nem egységes szemléletként használnak fel mítoszi párhuzamokat, hanem más anyagból, mitologizált bibliai, irodalmi idézetekből, akár közösségi, nemzedéki élményből, sőt tudományos koncepciókból építenek saját referencia-rendszert, motívumokból építkező ismétlődő állandó invariánsokkal, és megütköztetik ezeket a rétegeket. Az orosz irodalomban ennek klasszikus művei a szimbolista prózában születtek meg (Andrej Belij *Pétervár*, Fjodor Szologub *Undok ördög*). Ezt a hagyományt követi Bulgakov nagy mítoszregénye, *A Mester és Margarita*, ahol új szimbólumok nyernek mítoszi vagy rituális szerepet, például a bibliai Jeruzsálemmel párhuzamban Moszkva városa maga. Iszaak Babel *Lovashadserege* az Újszövetség apostolainak küldetését vetíti rá a hadjáratra, amiért a későbbi kritika még keresztényellenességgel is vádolta. Ottlik Géza az *Iskola a határon*, és Esterházy Péter a *Termelési regény (kissregény)* lapjain a bibliai referenciákat egyik réteggel használva más rendszereket fonnak bele, a szavaknak, a nyelvnek magának is mágikus valóságteremtő erőt kölcsönözve. A mítoszregények körébe tartoznak a dél-amerikai mágikus realista regények is (Gabriel Garcia Márquezen kívül egy egész vonulat, Amado, Carpentier, Arguedas, Asturias művei).

Egy motívum, például akár az említett kulcs itt egyéni mítoszeremtő lehet, gazdag asszociációs tartalommal, mint Nabokov *Adomány* című regényében. Sokrétű műfajában felbukkan a kulcsregényjelleg is, ami azt jelenti, hogy a berlini orosz emigráció tipikus vagy egyedi alakjai között számos olyan művész jelenik meg, akiknek egy-egy vonása vagy éppen stílusa a korabeli emblematikus, de kevesek számára felismerhető figuráira utal. Vagyis csak a beavatottaknak szól, a kulcs a dekódolás eszköze.

A *kulcsregény* kifejezés azért is találó, mert az elveszett és megtalált kulcsok motívuma meghatározó a regényben. Sőt ezen felül a kulcs hasonlatot Nabokov író és költő hőse, Fjodor, akár maga Nabokov is, az orosz nyelvre érti mint elveszett hazája magával elhozott kulcsára. Így a kulcs az emigráció allegóriája is. A regény azzal a várakozással végződik, hogy a főhős és szerelmese végre egyedül lehetnek este a lakásban, ahol eddig a lány szüleinél volt albérlő. A költözködés kavarodása előtt Fjodor kísértél az erdőbe, s miközben fürdik a tóban, ellopják a ruháját, benne a lakáskulcsával. A régi ruha elvesztése, a meztelenül maradás szintén beavatási mozzanat. Más olvasatban vehető a kulcs fallikus szimbólumnak is. A lány kulcsát viszont a távozó szülők a zárt lakásban hagyták. Fjodort pénztelenül, és egy végre parkok helyett lakásban eltöltött szerelmes este kilátásával hagyjuk el a regény végén úgy, hogy ő és szerelme, mindketten azt hiszik, hogy a másik zsebében van a lakáskulcs, de egyiküké sincs. A befejezést előkészítő beavatási mozzanatok segítenek értelmezni az új kezdetet Fjodor életében. Újra költözik, ahogy a regény elején, de újra az utcán marad, mert elveszett a pénze, a ruhája, a kulcsa, de fejében ott egy készülő nagyregény terve. Nabokovnak számos regénye körkörös szerkezetű, és soha nem lineáris, azaz befejezése visszavezet az elejéhez.

Sarkalatos szemléleti kérdés, hogy a történelmet lineáris vonalnak vagy körforgásnak képzeljük-e el. Az eleven mítosz az utóbbit állítja, az emberiség örök visszatéréshez fűződő vigaszát, a 20. század irodalma viszont mindkét szabályosságot megkérdőjelezi.